

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת בהר, תשס"ח
מספר 756

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

שבת הארץ ושבת בראשית*

לפני בריאת האדם בששת ימי בראשית נאמר: "ואדם אֵין לעבד את האדמה" (בר' ב:ה). משנברא האדם והושם בגן עדן, הופקד על הארץ "לעבדה ולשמרה" (שם טו) וניתנה לו המצווה והברכה: "פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשה ורדו בדגת הים ובעוף השמים" וגו' (בר' א:כח). רבים הם המקראות המבליטים את המקום המיוחד שניתן לאדם להיות המושל והמנהיג על פני הארץ - "השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם" (תה' קטו:טז). ואולם טרגדיית השכחה ש"לה' הארץ ומלואה תכל וישבי בה" (תה' כד:א) הולידה את רוב הפורענויות שפקדו את האנושות בעריצות, ברשעות ובלוחמנות (אפילו הדתית), בתאוותנות ובהפקרות, שכולן מקורן בשיכרון הכוח או בגאווה של בני האדם.

אחת ממטרותיה של מצוות שבת הארץ שנתן ה' לעמו הקרוב אליו היא להזכירם "כי לי הארץ כי גרים ותושבים אתם עמדי" (ויק' כה:כג). שש שנים אדם זורע את שדהו, "והשביעית תשקטנה ונטשתה" (שם' כג:יא) - בשנה השביעית בטל תוקפה של הבעלות על הקרקע; בשנה זו יאכלו הכול בשווה את שתצמיח הארץ - החקלאי בעל הקרקע, העני והחיה אשר בארץ.

רעיון שלילת הבעלות על הקרקע הוא מרכזי מאוד בכל מצוות השמיטה. "בעיית החקלאים והצרכנים" אינה איזו נגזרת צדדית של שנת השמיטה, אלא להפך; מלכתחילה כוונת הציווי היא שישתנו סדרי הכלכלה הרגילים של השיווק והמסחר בתוצרת החקלאית. מבחינה זו דומה מצוות שמיטה למצוות שבת בראשית, מצווה הגורמת ליהודי לשבות שביעית מחייו ממלאכה, כי השבת אינה בכלל הזמן של "ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך" (שם' כ:ט). הכ"ף הסופית של "מלאכתך", המשייכת את המלאכה לאדם, הורחבה על-ידי הנביא ישעיהו גם ביחס להתעסקויות אחרות הנובעות מאדנות האדם, גם אם אינן מלאכה. אפילו הדיבור בעסקיו נאסר: "אם תשיב משבת רגלך עשות חפצך ביום קדשי... וכבדתו מעשות דרכיך ממצוא חפצך ודבר דבר" (נח:יג). הרחבה זו נוהגת דווקא בחפצי האדם, כמו שאמרו חכמים: "חפצך אסורים אבל חפצי שמים מותרים" (שבת קנ ע"א) - עניין השבת מכון מלכתחילה לבטל את בעלותו ואדנותו של האדם על העולם.

לשבייתה המוחלטת של שבת קודש התרגלנו מאוד, אבל עם קצת דמיון נוכל לחשוב על הזעזוע העובר על חברה שאנשיה עובדים כל יום לפרנסת אותו יום, ויום אחד בכל שבוע הם צריכים לשבות שבייתה מוחלטת בלא שיהיו להם אמצעים כלשהם לחימום או לקירור מזונם. בכל זאת עם ישראל אמר "נעשה ונשמע", ומכוח זה הומצאו הלכות שהייה והטמנה וכו'. יהודים שסחרו עם גויים הפסידו עסקאות רבות עקב השבייתה בשבת, ולבסוף למד גם העולם הגויי להסתדר עם השבייתה הזו. ההכרח הוא תמיד אבי המצאות, והרבה מהצביון של השבת התגבש דווקא עקב ההמצאות המעשיות המיוחדות ליום זה.

מצוות השמיטה, בהיותה מצווה התלויה בארץ, נפלה על ראשוני המתישבים כאן כשבת חדשה ובלתי-מוכרת, ובמצב ראשוני זה, כשכל המערכת הכלכלית בארץ הייתה תלויה על בלימה, נזקקו הרבנים להיתר זמני ("מפני שיש בו איבוד נפשות", כלשון ההיתר של רבני רוסיה). אמנם על מיסוד ההיתר קבע מרן ה"חזון איש", כי אם הייתה מתקבלת השמיטה כעובדה גמורה על-ידי עם קשה

* מאמר זה נכתב בעיקרו כתגובה למאמרו של הרב יהושע בן-מאיר, דף שבועי לפרשת וישב (מס' 732).

עורף, כלשונו, ארגון הכלכלה של החקלאים היה בא על מקומו על הצד היותר טוב. במיוחד בימינו, שיכולות השימור של תוצרת חקלאית מפותחות וזמינות עשרת מונים יותר מאשר בזמן חז"ל.

אחרי ההקדמה של הרצוי, נדון במצוי, ובשאלה המעשית:

א. שאלת "מה נאכל" – האם תיקנו חז"ל דבר בלתי אפשרי?

התורה במצוות השמיטה העלתה באופן נדיר¹ את הבעיה המעשית בקיום המצווה – "מה נאכל בשנה השביעית"? (ויק' כה:כ). אמנם הבעיה שעליה מדברת התורה היא בעיית התבואה, הלחם, שאינה קיימת במציאות ימינו, אבל בזמן חז"ל עדיין הייתה זו בעיה קיומית. תשובת התורה היא: "וצוית את ברכתי" (שם). והנה הסכימו רוב הראשונים ששמיטה נוהגת בזמן הזה, לפחות מדרבנן. כך פסק השולחן ערוך וכך היה המנהג מימות עולם.² ראיתי מחברים שונים שהעלו מדברי הסמ"ע (ח"מ סי' ס"ז סק"ג), שבשמיטה הנוהגת מדרבנן אין לסמוך על ההבטחה של "וצוית את ברכתי", ולכן צריך למצוא פתרונות לעקיפת השמיטה. אלו דברים אבסורדיים וסותרים את עצמם מניה וביה. הרי חכמים הם שתיקנו שמיטה מדרבנן! האם גזרו חכמים גזרת כליה ח"ו על הציבור? הרי הפתרון הבלעדי של התורה לשאלת "מה נאכל" הוא "וצוית את ברכתי". האם יעלה על הדעת שחכמים ייצרו לנו את בעיית "מה נאכל" בלא הפתרון? מה עוד ששאלת "מה נאכל בשנה השביעית" חמורה הרבה יותר בשמיטה דרבנן מאשר בשמיטה דאורייתא, כי ספיחין (גידולים שצמחו מאליהם) מותרים מן התורה,³ וחכמים הם שאסרום, וכן אסרו חכמים את האמירה לנכרי לעשות מלאכה בשדה ישראל, שמהתורה הייתה מותרת לפי כמה מהראשונים.⁴

דברי הסמ"ע (ח"מ סי' ס"ז) במקורם באו לבאר את השיטה, שלא תיקנו חכמים שמיטה ויובל בזמן שאינה נוהגת מן התורה, כי אין הבטחת "וצוית את ברכתי" בתקנת חכמים. טיעון זה נוגד לחלוטין את האפשרות להחזיק מצד אחד כרוב הפוסקים ששביעית נוהגת בזמן הזה מדרבנן, ומצד שני לטעון שהאפשרות המעשית התלויה ב"וצוית את ברכתי" אינה קיימת. הרי זה תרתי דסתרי משונה ביותר, דבר שלא עלה על דעת הסמ"ע כלל וכלל.⁵

להשלמת עניין זה יש להדגיש שלדעת רוב הפוסקים אם שמיטה בזמן הזה היא מדרבנן, הרי שגם בזמן בית שני הייתה מדרבנן. וכמו המשמעות הפשוטה בדברי רבי ששמיטה תלויה ביובל, וכן משמע מהירושלמי (ריש תרומות, הביאו הגר"א בביאורו בסי' של"א ס"א), ולכן אין לומר שסמכו חכמים בתקנתם על העובדה שרוב השדות ביד עכו"ם, ואין נוהגים בהם איסורי שביעית.

ב. ההשוואה בין היתר המכירה לאוצר ביי"ד תמוהה היא מאוד. בהיתר המכירה נאחזים חמש קבוצות של איסורים שההיתר מנסה להתמודד עמם בבחינת "סור מרע", וגם יש בו הפקעה גמורה של ה"עשה טוב", של "ושבתה הארץ שבת לה". קבוצות האיסורים הן: 1. איסורי עבודת הקרקע – ארבע האבות האמורים בתורה: לא תזרע ולא תקצור, לא תזמור ולא תבצור, וכל התולדות דרבנן, שהן פעולות הנעשות להשביח את השדה או המטע. 2. האיסורים הנובעים מקדושת שביעית בפרות, הנלמדים מהכתוב "לאכלה", כגון איסור הפסד על אופניו המגוונים, איסור סחורה, שימוש בדמי שביעית שלא לצורך אכילה ועוד. כל האיסורים האלה קיימים היום אולי יותר מבעבר, הן מחמת צורת השיווק הן מחמת השכלול התעשייתי. 3. איסורי אכילה והנאה – איסור ספיחין בכל הגידולים החד-שנתיים ואיסורי "שמור ונעבד" (לפי הראשונים והפוסקים הסבורים ש"שמור ונעבד" אסורים, ביניהם הרב קוק זצ"ל). 4. חובת הביעור – כל הגידולים הראויים לאכילת אדם ובהמה חייבים בביעור כשכלו לחיה בשדה. חיוב הביעור כולל את הכסף שניתן עבור הפרות כמבואר במשנה (שביעית פ"ז), וכשלא נעשה ביעור הפרות ודמיהם, נאסר הכול בשימוש לעולם (מה שהופך את היתר המכירה לבעייתי לאורך שנים, בגלל השימורים הנעשים מגידולי שביעית). 5. מלבד איסורי

¹ ככל הידוע לי יש רק מקום אחד נוסף שבו שואלת התורה על אי האפשרות של קיום המצווה, והוא עניין נביא שקר שבפרשת ראה.

² עיינו רמב"ם פרק י' מהלכות שמיטה ויובל על שאלת קביעת השנה שבה חלה השמיטה: "כי הקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה", ומבואר מדבריו ששנת השמיטה הייתה נוהגת בפועל מימים קדמונים.

³ לדעת רבנן דרבי עקיבא וכן פסקו כל הפוסקים. ראו מסכת פסחים נא ע"ב.

⁴ עי' חזו"א סימן י', שנתקשה בשאלת התורה מה נאכל, לפי הסוברים שאין אדם מוזהר על שביתת שדהו, ותירץ שאין מצוי לכל ישראל גויים שיעשו את מלאכתם.

⁵ אחד מהלוחמים בעד המכירה היה המשכיל ר' מיכל פינס. במכתבו לגיסו גאון ישראל בעל השאילת דוד (הגרד"פ מקרליץ) העיז פניו לכתוב שתקנת השמיטה מדרבנן מלכתחילה אינה יכולה להתקיים במציאות, בדומה לחוקי מס ההכנסה שאצל הגויים, שנעקפים בדרכים שונות. השיב לו ה"שאילת דוד" כי צר לו לראות שהספרים החיצוניים שקרא בילדותו עלו בו למורות פתנים, ופשוט שהכלל המפורסם שאין גוזרים על הציבור גזרה אלא אם כן רוב הציבור יכול לעמוד בה, קיים בכל תקנות חכמים (עי' תוספות גיטין הנ"ל).

שביעית יש בהיתר המכירה גורם נוסף של מכירת שדות א"י לנכרי או השכרתם (איסור "לא תחנם" דאורייתא ואיסור השכרת שדות לנכרי המבואר במשנה עבודה זרה כא ע"א). נמצא שעל כתפיו הדלות של היתר המכירה מוטלים לפחות שישה עשר איסורים. אם נניח שאין ההיתר תקף, הרי שנכשלים בו כל חלקי הציבור: המוכר לנכרי, החקלאי המגדל, המשווק והצרכן המשתמש.

מחלוקות רבות ליוו את ההיתר מראשיתו. טעמי האוסרים הם מגוונים, ונוצר מצב שכמעט על כל נקודה שבהיתר המכירה ישנו פקפוק העומד בזכות עצמו. לכן אי-אפשר לומר שתקפות ההיתר תלויה בהכרעה בשאלה אחת. עיוות גדול הוא לכתוב בצורה גורפת שגאוני רוסיה התירו את המכירה, בשעה שסמכויות הלכתיות מובהקות כמו הנצי"ב מוולוז'ין, ערוך השולחן, הגאון רד"פ מקרלין בעל שאילת דוד, המהרי"ל דיסקין, הבית הלוי ו"הזכר יהוסף" (רבי יוסף זכריה שטרן) שללו את המכירה מכול וכול. ההיתר של מכירת אילנות "על מנת לקוץ" (על מנת לעקור את האילנות), שאותו חידש ר' נפתלי הירץ הלוי זצ"ל והוא נתקבל בהסכמה ע"י המהרי"ל דיסקין,⁶ רלוונטי רק למטעים ולא לחיטה, קטניות וירקות. כמובן שכל המחלוקות ההלכתיות סביב להיתר המכירה הן בעלות משמעות רק אם המכירה אכן תופסת מבחינה קנייני מומן – דבר המפוקפק לכשעצמו, לדעת פוסקים חשובים בני זמננו.⁷

עד כמה כאב ההיתר לרב קוק זצ"ל עצמו, ניתן לראות בהקדמת בית רידב"ז ובאגרות ראי"ה (ח"ב), שם מעיד הרב קוק על עצמו שנעשה חולה מעגמת נפש (חולה ממש, מרותק למיטתו יותר משבוע), בגלל מעשי הכפייה של פקידי הברון על החקלאים שלא רצו להשתמש בהיתר המכירה. אוצר בי"ד המקורי אינו מבטל או עוקף שום איסור מאיסורי שביעית הקשורים במלאכת הקרקע או ספיחין וקדושת שביעית. זהו דין פשוט בסברא ומבואר בתוספתא, ואכן אין שום טעם שייאסר על הציבור להביא פרות שביעית מן השדות לעיר באופן מאורגן, ובוודאי בזמננו שאין השדות סמוכים לערים. אוצר בי"ד נהג בפועל מתחילת היישוב החקלאי, ע"י בית הדין בירושלים, לאותם חקלאים שלא השתמשו בהיתר המכירה.⁸

שתי נקודות בעייתיות נמצאו בהרחבת המושג אוצר בי"ד. האחת נוגעת לאיסור סחורה, איסור הנוגע למשווקים בלבד ואינו אוסר את הפרי, והיא השאלה אם מותר לתבוע הוצאות של הגידול, או רק הוצאות מהקצירה ואילך. החזו"א נטה להקל בזה, והגרש"ז אוירבך אוסר (מנחת שלמה ח"ב). הנקודה השנייה היא איסור שימור פרות שביעית (שנוגע גם לאיסור אכילת הפרות שנשמרו). איסור זה קיים רק כשאוצר בי"ד מונע מאנשים להיכנס לשדה ולקטוף בעצמם. בזה גם תלמידי החזו"א נוטים לאיסור (עי' אורחות רבנו בשם הסטייפלר זצ"ל), וכך גם דעת הגרש"ז אוירבך זצ"ל. נראה שאין הרווח שבשימור שווה את הנזק, כיוון שממילא אין חיוב להפקיר את השדה, ודי בכך שהבעלים של השדה יתלה שלט האומר שכל החפץ להיכנס ולאכול מפרות השדה יבוא אליו ויקבל מפתח.

מכל האמור עולה שאין שום מקום להשוואה בין היתר המכירה לאוצר בי"ד, לא בכמות האיסורים ולא ברלוונטיות שלהם לצרכנים, שהם רוב הציבור. וכמובן, ע"י אוצר בי"ד איסורי העבודה בקרקע עומדים בעינם ובכך מתקיימת במלואה המצווה של "ושבתה הארץ שבת לה".

ג. בעיות החקלאים - אין ספק שמצוות השמיטה דורשת מהחקלאים היהודים שינוי תפיסה והתנהגות מהמקובל אצל חקלאים גויים; זו היא עצם המצווה ומשמעותה – שהחקלאים בעם ישראל אינם יושבים על אדמתם בשלטון מלא, מתוך תחושה של האדם הכובש את העולם, אלא כגרים ותושבים. תפיסה זו הופכת את החקלאי היהודי למרום מעל חיי הקרקע, כפי שהשבת שבכל שבוע מרוממת את האדם מעל חיי המסחר והכלכלה. זו הצורה היחידה והתנאי לחיי ישראל על אדמתם כמפורש בתורה. נושא השבתון מוכר בציבורים אחרים, כמו מורים למשל. ציבור המורים בישראל אינו קטן מציבור החקלאים, ואין סיבה שלא תהיה לחקלאים שנת שבתון כמו למורים. באשר לחקלאים שצריכים לשלם שכירות על הקרקע כל שנה, הרי ברור שאם לא יהיה ביקוש לשכירת שדות בשנת השבע, יעמוד המשכיר בפני העובדה של "שבת לה".

⁶ בתנאי מוחלט שההוראה היא רק לשמיטה של תרמ"ט, עי' ספר הוראת שעה לרי"צ הלוי ופתיחה למעדני ארץ להגרש"ז אוירבך.

⁷ ראו בהרחבה בספר קול יהודה לרב יהודה צדקה זצ"ל ויבדל"ח מרן הרב אלישיב שליט"א, הליכות והנהגות על שביעית.

⁸ עיינו ספר משמרת שביעית להגרמ"מ קארפ על נוסח אוצר בי"ד שהונהג על ידם, ועוד שע"י הרב קוק זצ"ל ובהסכמת הגאון ר' חיים ברלין הונהג אוצר בי"ד מסוג מחודש, בו הבי"ד מתנהג כבעלים וכנראה להיתר זה התייחס הרב קוק באמרו שאינו אלא בצירוף היתר המכירה.

איני מומחה בענייני כלכלה אבל אני מרשה לעצמי להניח שהעולם הגויי יהיה מסוגל לקלוט מסגרת של שש שנים ושבע, כשם שקיבל את העובדה שיש יהודים שעמם אין עסקים בשבת. כפי שנכתב לעיל, גם כאן פועל העיקרון של נעשה ונשמע; לאחר שתהיה השביעית לעובדה, ימצאו הדרכים השיווקיות להחזיר אלינו את הלקוחות לשש שנים. ברור הוא שההבטחה "וצויתי את ברכתי" אינה תשובה רק לשאלה "מה נאכל", אלא תשובה כוללת לכל השאלות הכרוכות בשמיטה. הטענה הצדקנית שאין להטיל על שכבת המיעוט של החקלאים את עיקר העול של מצוות השמיטה, מופרכת. לא אנחנו בוחרים את המצוות, וגם לא את מי שהן מחייבות. אכן מן הראוי שכל הציבור יתגייס לעזרת החקלאים, אם על-ידי הקמת קרן השתלמות, אם בתמיכה ישירה, אבל בסופו של דבר מצוות השמיטה בפועל היא מצוותם של החקלאים ו"שומר מצווה לא ידע דבר רע".

ד. האם אי רצון לשמור מצווה הופך את המצב לשעת הדחק - הטענה שיש כאן שעת הדחק ולכן יש צורך בהיתר מכירה, בגלל שיש רבים שאינם רוצים לשמור דיני שביעית - טענה זו מופרכת. מי שאינו רוצה לקיים את המצוות אינו יוצר שינוי בהלכה. התורה אינה משתנה כדי להתאים עצמה לבני אדם שאינם רוצים לקיימה. הנהגה של היתר כדי שלא ייכשלו אנשים שוגגים או תינוקות שנשבו באיסורים חמורים, היא ערך העומד בפני עצמו וכלשון חז"ל "מוטב שיאכלו ישראל בשר תמותות שחוטות ואל יאכלו בשר נבלות" (קידושין כא ע"ב), ואין כאן כל קשר להיתר "שעת הדחק". לכן אין שום היגיון בביטול שמירת השביעית ע"י אלו המעוניינים לקיימה, כדי שאלו שאינם רוצים לקיימה לא יחושו "כיהודים בדיעבד". סוג כזה של טיעונים גורם נזק רב לכל חלקי הציבור בהיותו מעמיק בכוונה תחילה את שביים של התינוקות שנשבו.

בקיום מצוות שביעית מתוך ההכרה המלאה של "כי לי כל הארץ" נקבעים ישראל על ארץ ה' "ולא ינתשו עוד מעל אדמתם" (עמוס ט:טו). ויקוים בנו במהרה "ונחל ה' את יהודה חלקו על אדמת הקדש ובחר עוד בירושלם" (זכר' ב:טז).

הרב נ. ברוך
ירושלים

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע